

Kitap Deęerlendirme

Durmuş ARIK

Hıristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar

Ankara: Berikan Yayınevi, 2012, 368 s.

Şevket ÖZCAN*

Geçmişten günümüze Türk toplulukları arasında, İslam dışında Budizm, Maniheizm, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi çeşitli dinler yayılma imkânına sahip olmuştur. Ancak Türkler arasında bu dinlerden önce, Hikmet Tanyu ve onun ekolünü takip eden bilim adamlarının "Geleneksel Türk Dini" olarak isimlendirdiği inançlar ve pratikler bütününe yaygın olduğu kabul edilir. Tarihi süreçte Türklerden bir kısmı geleneksel inanışlarını muhafaza etmiş, hatta bu inanışları başka bir dini kabul etmiş olmalarına rağmen yeni biçimlerle kısmen devam ettirmişlerdir. Bunun en önemli örneklerinden birisi, günümüzde Rusya Federasyonunun Çuvaşistan Özerk Cumhuriyetinde varlığını sürdüren ve İlk Türk-İslam devletleri arasında sayılan İdil Bulgarlarının torunları olan Çuvaşlardır. Çuvaşların dini inanışları bir bütün olarak incelendiğinde onlarda, geleneksel Türk dini inanışlarının genel özelliklerinin, isim ve uygulamada bazı farklılıklara rağmen yaşadığı görülmektedir. Dolayısıyla Türk kültürünün temel unsurlarından biri olan Türk dini inanış ve uygulamalarının kökeninin, niteliğinin ve özelliklerinin aydınlatılması için Çuvaşların dini inanış ve uygulamalarının öğrenilmesi önem taşımaktadır.

Bu bilgi ve tespitler ışığında Türklerin dini tarihiyle ilgili çalışmalara imza atan ve alana önemli katkılar sağlayan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi öğretim üyesi Prof. Dr. Durmuş Arık, 2002'de "Çuvaşların Dini İnanışları Üzerine Bir Araştırma" adlı doktora tezini tamamlamış ve bu çalışma "Hıristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar" adıyla kitaplaştırılmıştır. Büyük bir akademik emeğin ve cesaretin ürünü olarak ortaya çıkan bu çalışma için yazar, Çuvaş Türkçesi ile birlikte Rusça öğrenmiş ve bir süre Çuvaşistan Özerk Cumhuriyeti'nde alanıyla ilgili araştırmalar yapmıştır. Bu araştırmalar sadece kütüphanelerden yararlanma seviyesinde kalmamış, aynı zamanda Çuvaşların yaşadığı köy ve şehirleri de kapsamıştır. Dolayısıyla yazarın neredeyse tamamını Çuvaşça ve Rusça kaynaklardan istifade ederek hazırladığı,

* Dr., Kırkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, e-mail, ozcan.sevket06@gmail.com

özellikle karşılaştırma ve fenomenolojik yöntemi kullandığı bu eser; giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Eserin giriş kısmında (s.11-34); Çuvaşlar hakkındaki genel bilgilere yer verilerek, Çuvaşların tarihi ve Türk dünyasındaki yeri incelenir. Bu doğrultuda Çuvaşların Orta İdil bölgesinde yaşayan Türk topluluklarından birisi olduğu ve Mari dilinde "Çuvaş kökenli İnsan" veya "Çuvaş insanı" anlamına gelen *Suas* ve *Çıvaş* sözlerinin, Çuvaş adının etimolojik kökenini ortaya koymada belirleyici ve önemli rol oynadığı belirtilir. Tarihleri daha gerilere gitmekle beraber, Rus kroniklerinde Çuvaş adına 16. yüzyılda rastlanıldığına ve Çuvaşların Rus hâkimiyetine giren (1556) ilk Türk toplulukları arasında yer aldığına işaret edilir. Bu bölümün son paragrafında, Çuvaşların Türk dünyasındaki yeri konuya yönelik ilgiyi artırıcı bir tarzda şu şekilde tasvir edilir: *Kültürel, coğrafi, etnografik, dil ve yaşam tarzı bakımından Çuvaşları diğer Türk topluluklarından ayrı ve uzak görmek mümkün değildir. İdil-Ural bölgesinde Tatarlar ve Başkurtlar Türk dünyasında ne kadar ayrıcalıklı ise Çuvaşlar da bu ayrıcalığa sahiptirler. Çünkü onların tarihi de İdil bölgesindeki Türk tarihi içinde yer almış, bölgedeki Türklüğün ortak kaderini yaşamıştır. Asırlarca kendi soyundan olan kardeş boylarla birlikte çeşitli devletler kurarak hür bir şekilde yaşayan Çuvaşlar, Rus işgaline uğramakla esaret altına girmiş, Rusların her türlü eritme ve etkileme faaliyetlerine rağmen ayakta kalabilmiş ve günümüze kadar milli kimliğini muhafaza edebilmiştir.*

Birinci bölümde (s.35-160); "Çuvaşların Geleneksel Dini İnanışları" başlığı altında, Çuvaşların Hıristiyanlık öncesi dini inanışlarına, uygulamalarına; bu inanış ve uygulamaların diğer Türk topluluklarındakine benzer, ortak ve farklı yönlerine yer verilir. Bu amaçla "Geleneksel Çuvaş Dini" alt başlığında; Tanrı, Ruhlar, Yumş (Çuvaş halk hekimi) ve Kurban fenomenleri ele alınır. Bu bağlamda Çuvaşların dini inanışları incelendiğinde, geleneksel Türk dini inanışlarının genel özelliklerinin, isim ve uygulamada bazı farklılıklara rağmen yaşatıldığına işaret edilerek, Çuvaşların dini inanışlarına "Çuvaş Dini", "Yumş Dini" gibi adlar verildiği ve İslam veya Hıristiyanlığı kabul etmiş olan Çuvaşların bazı geleneksel dini inanışlarını ve uygulamalarını devam ettirdiğinden dolayı, günümüzde özellikle Hıristiyan Çuvaşların çoğu zaman "Çift İnançlılar" olarak adlandırıldığı belirtilir. Bu doğrultuda, Çuvaşların geleneksel dini inanışları şu şekilde tasvir edilir: *Çuvaşların geleneksel dini inanışları, Tanrı merkezli bir inanç sistemi sayılmaktadır. Onların inanışları arasında, genellikle bütün Türklerin başka herhangi bir dini kabul etmeden önce sahip olduğu Tanrı merkezli dinlerinin temel unsurları sayılabilecek, yer-su kültürü, atalar kültürü, ölümle ilgili inanışlar başta gelmektedir. Çeşitli ruhlara inanışın da yer aldığı "Çuvaş dini inanışlarında", Türklerdeki kamın rol ve fonksiyonlarının kısmen kaybolduğu ve farklılaştığı dikkat*

çekmektedir. Çuvaş dini inanışlarında önemli yere sahip olan Yumsılar Kamın bazı görevlerini ve özelliklerini kendinde toplamıştır.

Çuvaşlarda Tanrının, *Turı* veya *Torı* olarak isimlendirildiğine işaret edilerek, bu kelimenin Tanrıyı ifade etmek için değişik Türk toplulukları tarafından kullanılan; *Tengri, Tigir, Ter, Deer, Tangara, Tenger, Tengeri, Tengri, Tenger* ve *Tanrı* kavramlarına benzerliğine dikkat çekilir. Türkçe bir isim olan *Tengri*'nin, Türkler arasında hem "Tanrı"yı hem de "gökyüzü"nü ifade ederken, bunlardan ikinci mananın Çuvaş Türkçesinde artık yaygın olarak kullanılmadığı belirtilir. Bu noktada konuyla ilgili iki önemli tespitte bulunulur. Birincisi, Çuvaşların İdil Bulgar devleti döneminde, İslam'la tanışmalarıyla onlardaki tek Tanrı inancının İslam'ın "tevhit" anlayışı çerçevesinde algılanmaya başladığı ve bu anlayışın daha sonraları pekiştiğine yöneliktir. İkincisi, Türklerdeki Tanrı inancıyla Çuvaşların Tanrı inancının birbirine yakın, hatta temel özellikleri itibarıyla aynı olduğuna yöneliktir. Söz konusu tespitler, Çuvaş mitolojisine, deyimlerine, atasözlerine, dualarına ve kurbanlarına dayandırılır. Bunlardan seçilen örnekler ekseninde, Çuvaşlarda derin bir monoteizmin bulunduğu, dolayısıyla onların Hıristiyanların Tanrı olarak nitelediği İsa'nın Tanrı olmayacağını her fırsatta çeşitli şekillerde ifade ettikleri belirtilir.

Çuvaşlarda Tanrının hizmetinde olan ve tabiat hadiselerini idare ettiğine inanılan bazı ruhların varlığı belirtilerek, bu ruhların çeşitli şekillerde tasavvur edildiğine ve tazim gördüğüne işaret edilir. Bu ruhlar, iyi ve kötü şeklinde gruplandırılarak ele alınır. İyi ruhlar: *Pirëşti, Kepe, Pülëhsë, Pihambar, Hërtsurt*; kötü ruhlar: *Şuyttan* (Şeytan), *Esrel* (Azrail), *Yërëh, Kiremet, Vupkin, İye, Vutiş, Arşuri, Vupır, Hitim* şeklindedir. Bu bağlamda, Çuvaşlar ile Türklerin ruhlarla ilgili inanç ve uygulamalarının benzerlikleri vurgulanır.

Yumsı, Çuvaşların dini ve sosyal hayatında etkin, Tanrı ve ruhlarla irtibat kurabildiğine inanılan kişiler olarak tanımlanır. *Yumsı*ların Kam benzeri kişiler olduğu belirtilerek, onların varlığına ve özelliklerine yönelik farklı görüşlere atıfta bulunulur ve bazı araştırmacıların *Kam* (Şaman) ile *Yumsı*yı özdeş olarak gördükleri vurgulanır.

Kurban fenomeni bağlamında Çuvaşlarda Tanrıya, iyi ve kötü ruhlara yönelik kanlı ve kansız kurbanların sunulduğuna işaret edilir. Bu bağlamda Çuvaşlarda nelerin kurban edildiği, kurban törenlerinin ne zaman, kimin tarafından ve nasıl yapıldığı gibi konular irdelenir.

"Çuvaşların Geçiş Törenleri" alt başlığında, doğum ve doğum sonrasıyla, evlilikle ve ölümle ilgili inanış ve uygulamalar ele alınır. Bu bağlamda geçiş törenlerinin niçin ve nasıl yapıldığı, özellikle bu törenlerde yapılan dualar bağlamında ve etnografik bilgiler aracılığıyla ayrıntılı bir şekilde incelenir. "Geleneksel Çuvaş Dini Bayramları ve Törenleri" alt başlığında, Çuvaşların hayatında önemli yere sahip olan ve özellikle

tarımla ilgili özellikler taşıyan bayramlar ve törenler ele alınır. Bunlar; *Surhuri, Şıvarni, Kaım, Mınkun, Vırık Kılarni, Akatuy, Akapıtti, Uyçüke* (Tarla Duası), *Şumır Çüké* (Yağmur Duası) ve *Şınşe* şeklindedir. Bu bağlamda Çuvaşların bayram ve törenlerle ilgili inanış ve yasakların çoğunun unutulduğu ancak bir kısmının halen etkin olduğu ve Hıristiyanlığın kabulüyle beraber kilise bayramlarıyla karışıp kaynaştığı belirtilir.

“Çuvaş Halk İnanışları” alt başlığında ise, yer, su, pınar, göl, orman, ateş, ocak, güneş, ay, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü ve hayvanlarla ilgili inanışlar incelenir. Bu bağlamda Çuvaşların halk inanışlarının İslam ve Hıristiyanlık öncesi geleneksel Türk dini inanışlarının devamı olduğu, aynı zamanda bu inanışlarda hem İslam’ın hem de Hıristiyanlığın izlerinin görüldüğü tespitine yer verilir.

İkinci bölümde (s.161-214); Çuvaşların, İslam’la karşılaşmaları, İslam’ı kabulleri ve kabul ediş sebepleri, İslamî anlayışları ve İslam’ın geleneksel Çuvaş dinine etkileri ele alınır. Bu bağlamda Çuvaşlar arasında İslam’ın yayılmasının 10. yüzyılda başladığı ve 20. yüzyıla kadar devam ettiği, ancak bu yayılmanın Çuvaşların tamamını kapsamadığı ve sınırlı kaldığı belirtilir. Yaşadıkları bölgede Tatar adının etnik bir kökeni ifade etmesi yanında, İslam’a mensubiyeti de belirtiyor olmasının, İslam’ı kabul eden Çuvaşların kendilerini “Tatar” adıyla tanımlamalarına yol açtığına dikkat çekilir. Çünkü İdil-Ural bölgesinde Tatarlar İslam’ın güçlü temsilcileri olarak görülmüştür. Bunun sonucunda İslam’ı kabul eden Çuvaşların kayıtlara Tatar olarak geçmeye başladığı, bu kimselerin zamanla Tatarlaştığı, dolayısıyla bu durumun İslam’a sıcak bakmalarına rağmen son dönemlerde Çuvaşlardan bazılarının İslam’a mesafeli yaklaşımlarına yol açtığı sonucuna varılır.

Bu bölümde, İdil Bulgar, Altınordu, Kazan Hanlığı, Çarlık Rusya, Sovyetler Birliği ve Rusya Federasyonu’nda Müslüman olan Çuvaşların din ve vicdan özgürlüğü bağlamında ne tür uygulamalarla karşılaştıkları ele alınır. Bu bağlamda Çuvaşlara yönelik misyoner faaliyetleri hakkında bilgi verilirken, fenomenolojik yöntemden uzaklaşmamasının, çalışmanın bilimselliğini kuvvetlendirici bir özellik olarak ön plana çıktığı söylenebilir. Çuvaşların İslam’ı kabul ediş nedenleri olarak, onların doğuyla ticari ve politik ilişkilerde bulunmaları, İdil Bulgarları’nın devletin birliğini sağlamayı ve Müslüman devletlerle müttefik olmayı amaçlamaları, Müslüman Tatarlarla kan ve dil bağına sahip bulunmaları ve Hıristiyanların Çuvaşlara yönelik kayıtsızlığına karşılık Müslüman tebliğcilerin propagandaları vurgulanır. Bu bölümün sonunda iki önemli tespite yer verilir. Birincisi, Çuvaşların İslam’la tanışması ve kabulü uzun bir tarihi süreci kapsamıştır. Ancak Çuvaşlardan bir kısmı İslam’ı kabul ederken diğer bir kısmı da geleneksel inançlarını sürdürmüştür. İkincisi, Çuvaşlardan İslam’ı kabul edenler geleneksel inanışlarına ait bazı unsurları ve uygulamaları çeşitli şekillerde yaşatmışlardır. İslam’ı kabul etmemiş Çuvaşlar da, İslam’dan ve İslam’ı kabul eden

diğer akrabalarından etkilenmişlerdir. Bu bağlamda Çuvaşların yemekten önce *Pěsmělle* (Bismillah) diyerek başlaması, yemekten veya bir işi tamamladıktan sonra "Rahmet *Turi*" (Tanrıya Şükür) demesi, Cuma gününü (*Ernekun*) mübarek gün sayıp kutlamaları ve ermiş kültünün onlarda da bulunması örnekleri verilir.

Üçüncü bölümde (s. 215-353), Rus Ortodoks Kilisesi ile birlikte hareket eden Rus idaresinin, Çuvaşlara yönelik uyguladığı Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma politikaları; Çuvaşların Hıristiyanlığa karşı tutumu ve Çuvaşların Hıristiyanlık anlayışları incelenir. Bu doğrultuda Çuvaşların 16. yüzyılda Rus işgaline uğrayarak esaret altına girdiği ve bu tarihten itibaren Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma faaliyetlerine maruz kaldığı belirtilerek, bu faaliyetler dönemler halinde incelenir.

Çarlık Rusya'nın Çuvaşlara yönelik Hıristiyanlığı yaymada, 16. ve 17. yüzyıllarda, "Sevgiyle ve hilimle vaftiz et" yaklaşımını hâkim kılmaya çalışsa da, kısa zamanda bu yaklaşımı terk ederek bir dizi baskı içeren dini, idarî ve ekonomik tedbiri uyguladığı vurgulanır. Misyonerlik faaliyetleri için manastır ve okulların açıldığına işaret edilir. Bu dönemde misyonerlik faaliyetlerinin öncüsü Kazan Başpiskoposu Guriy'in "yabancı milletlerin öğretmeni" adı altında Rus misyonerlerin koruyucu azizi kabul edildiği, ancak tüm çabalara rağmen Çuvaşları Hıristiyanlaştırmada önemli sonuçlar elde edilemediği tespiti yapılır.

Rus Çarlığının 18. yüzyılda, Çuvaşistan'da ve Orta İdil'de kendi pozisyonunu güçlendirmek ve halk arasındaki çalkantıları bastırmak için bir dizi tedbir aldığı, dolayısıyla Rus idaresinin gayri Rus unsurları zorla Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma girişimlerine bu dönemde de büyük önem verdiği belirtilir. Bu doğrultuda 18. yüzyılın Çuvaşların kısmen Hıristiyanlaşmasına sahne olduğu ancak bunun baskı sonucu ve yüzeysel bir şekilde gerçekleştiği, ayrıca daha çok maddi çıkar amacı taşıdığı vurgulanır.

Çarlık idaresinin desteğini alan Rus Ortodoks Kilisesi misyoner faaliyetlerinin 18. yüzyılda temelde üç boyuta sahip olduğu vurgulanır. Bu boyutlar; İdarî-ekonomik tedbirler, eğitim politikaları ve İslam'la özellikle Çuvaşların bir kısmının sıkı sıkıya bağlı kaldığı Çuvaş diniyle mücadeledir. İdarî-ekonomik tedbirler, Hıristiyanlığı kabul edenleri ödüllendirmek (para, askerlik ve vergi muafiyeti gibi) ve bu dini reddedenleri (mülkiyete el koyma gibi) cezalandırmak şeklindedir. Çarlık Rusya'sında Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini daha plânlı ve hızlı yürütebilmek amacıyla çeşitli kurumlar oluşturma yoluna gidilmiştir. Bu kurumların ilki 1731'de kurulan "Yeni vaftizliler Dairesi"dir. Bu süreçte yüzyılın ortalarında Çuvaşların temel kitlesi zorla Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine maruz kalmış ve vaftiz olmuştur. 1764'de bu kurum tasfiye edilerek, gayri Rus halkın Hıristiyanlaştırılması görevi misyoner vaizlerden yardım alan piskoposlara verilmiştir. Ancak çeşitli idari ve mali düzenlemeler

çerçevesinde baskıcı faaliyetlere devam edilerek, başarı sağlanmaya çalışılmıştır. Çarlık hükümeti, Hıristiyanlaştırma politikalarının bir ileri aşaması olarak, dini kabul etmeyenleri göçe zorlamış ancak bu uygulamada istenilen başarıya ulaşamamıştır.

Misyonerler, 18. yüzyılda İdil bölgesinde gayri Rus unsurlara yönelik eğitim öğretim faaliyetlerine ağırlık vererek, yeni manastırlar, akademiler ve okullar açılmasına öncülük etmişlerdir. Buralarda yetişen öğrenciler Rus olmayan milletlerin ilk Hıristiyan din adamlarını teşkil etmişlerdir. Ancak bu kurumlarda eğitimin istenilen seviyeye ve başarıya ulaşamaması, barınma imkânlarının ve yönetimlerin kötülüğü gibi nedenlerle kurumlar yüzyılın sonunda kapatılmıştır. Ayrıca bu dönemde misyonerlik faaliyetleri kapsamında İslam'a ve Çuvaşların geleneksel dinine karşı mücadele edilerek (cami ve medreseleri yıkarak yerine manastır ve kiliseler yapmak, dini törenleri engellemek gibi), bu dinleri benimseyenlere yönelik sert cezai müeyyideler uygulanmıştır.

19. yüzyılın başlarında, Çarlık topraklarında yapılan eğitim faaliyetlerinin temel hedefinin, ülke topraklarında yaşayan bütün yabancıların Ruslaşmasını ve Rus halkıyla birleşmesini sağlamak olduğu belirtilir. Çuvaşların, Rusların açtığı köy okullarını "ölüm evleri" olarak adlandırması, bu hedef doğrultusunda ortaya çıkan olumsuz tablonun göstergesi olarak kabul edilir. Hıristiyanlığa ait dini literatürü İdil bölgesindeki halkın diline çevirmek için 1812'de Kitab-ı Mukaddes Topluluğunun kurulduğuna ve bu kurumun faaliyetlerine işaret edilir.

Rus Çarlığının zorla Hıristiyanlaştırma metotlarını 19. yüzyılın ilerleyen yıllarında yumuşattığı, misyoner faaliyetlerindeki kaba metotlar yerine daha ince ve medeni metotları kullanmaya özen gösterdiği belirtilir. Bu yüzyılda Çuvaşlardan ve Tatarlardan İslam'a geçme veya dönme hareketleri olduğu için, misyonerlik faaliyetlerinde esas amacın, bu halkların Hıristiyanlıkta kalmalarını ve inançlarını pekiştirmelerini sağlamak olduğuna dikkat çekilir. 1860'lı yıllarda "İl'minskiy Sistemi" adı verilen N.İ. İl'minskiy'nin Ruslaştırma sistemi ve "Guriy Kardeşliği" gibi misyoner teşkilatların ortaya çıktığına, İl'minskiy'nin sistemine uygun eğitim politikaları ve faaliyetlerin geliştirildiğine ve Vaftiz Edilmiş Tatarlar İçin Açılan Merkez Okulu ve Kazan Öğretmen Okulu gibi kurumlarında, bu yönde faaliyetleri desteklediğine ve yaygınlaşması için çaba sarf ettiğine işaret edilir. İl'minskiy Sistemi'nde, yabancıların Ruslaştırılmasında başarılı olmanın onların Hıristiyanlaştırılmasına bağlı olduğunun kabul edildiği, bu amaç için temel aracın "ana dil" olduğu, dolayısıyla yabancıların kendi dilindeki kitaplara, onların diline kazandırılmış ilahiyata ve kendilerinden yetişen idarecilere ve din adamlarına görev vermenin bu sistemin temelini oluşturduğu belirtilir. Bu sistemin ne şekilde uygulandığı, güncellendiği ve sisteme yönelik eleştiriler ayrıntılı bir şekilde ele alınır.

Çuvaşların çoğunluğunun resmî kayıtlarda 20. yüzyılın başlarında, Hıristiyan olarak nitelendirildiği ve Çarlık Rusya'sının geçmişte uyguladığı Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikaları sonucunda Çuvaşların Hıristiyan bir Türk topluluğu olarak kabul edildiği belirtilir. Resmî olarak 1917 ihtilaline kadar Çarlığın millî azınlıkların eğitim sistemi olarak belirlediği "İl'minskiy Sistemi"nin, Ural İdil bölgesinde ve Türklerin yaşadığı diğer bölgelerde Hıristiyanlaştırmada ve Ruslaştırmada kullanılmaya devam edildiğine işaret edilir. SSCB'nin kurulduğu 1917'den 1990'lı yıllara kadar Hıristiyanlığa ve diğer dinlere karşı tavır alındığı ve ateizmin yaygınlaştırılmaya çalışıldığı vurgulanır. Bu doğrultuda Rus Ortodoks Kilisesinin önceki yüzyıllardaki Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini bıraktığı ve ateizmin Rusya'da hâkim ideoloji haline geldiği belirtilir. 20. yüzyılın son çeyreğinde ve SSCB'nin dağılarak Rusya Federasyonunun kurulmasıyla, din ve dinî teşkilatların devletle olan ilişkisinin değişmeye başladığına işaret edilir. Bu süreçte çeşitli olumsuzluklarla birlikte Çuvaşların yaşamlarında önemli değişimlerin meydana geldiğine temas edilerek, bu durumun mabetlerin ve eğitim kurumlarının sayısının artmasında ve halkın daha fazla dinle ilgilenmesinde görüldüğüne dikkat çekilir. Bölüm sonunda, Rusların misyonerlik faaliyetleri neticesinde Çuvaşların şekilsel olarak Hıristiyanlığı benimsedikleri, Hıristiyanlık öncesi dini inanışlarının Hıristiyanlıkla iç içe geçtiği, Hıristiyan dinî takvimiyle Çuvaşların geleneksel inanışlarındaki bayramların ve kutlamalarında birbirine yaklaştığı örneklerle ele alınır. Bu bağlamda Çuvaşların dinî durumlarını özetleyecek şekilde, onların "gerçek anlamda Hıristiyan olanlar", "çift inançlılar" ve "geleneksel dinini devam ettirenler" şeklinde kategorize edildiğine temas edilir.

Sonuç kısmında (s. 355-357), Çuvaşların kendilerine yönelik baskıcı yönü ağır basan misyonerlik faaliyetlerine rağmen, Rus Ortodoks Kilisesinin istediği nitelikte birer Hıristiyan olmayı başaramadıkları ve onların Hıristiyanlık anlayışının "kendine has bir Hıristiyanlık" olduğu ifade edilir. Hıristiyanlıkla Çuvaşların geleneksel dini inanışlarının kaynaştığı ve birbirlerini etkiledikleri için bu inançlar arasında senkretik bir anlayışın geliştiği vurgulanır. Diğer taraftan Çuvaşların, beş asır Rus idaresinin asimile etme, Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma faaliyetlerine karşı günümüzde yine de genel Türk özelliklerini korudukları sonucuna varılır.

Eserin genel olarak içeriği hakkında verdiğimiz bilgiler yanında Dinler Tarihi, Din Fenomenolojisi ve Türk Kültür Tarihine katkılarına da değinmek yerinde olacaktır. Eser; özellikle etnografik bilgilere dayanması bakımından Hikmet Tanyu Ekolü'nü takip eden bilimsel bir çalışma örneğidir. Geçmişten bugüne Türk kültüründe önemli etki ve izler bırakan Geleneksel Türk dini inanış ve uygulamalarının kökeninin, niteliğinin ve özelliklerinin aydınlatılmasına katkı sağlamaktadır. Bu yönüyle Türk din ve Türk kültür tarihi ile ilgilenen araştırmacılara yol göstericidir. Literatürde "Tasvirici

Din Fenomenolojisi¹ adı verilen yöntemi kullanır. Dolayısıyla, ne olduğu ve olmadığıyla ilgili kafa karışıklığı olan Din Fenomenolojisinin ne şekilde uygulandığını gösteren bilimsel bir özelliğe sahiptir. Rusların Çuvaşlara uyguladığı misyonerlik faaliyetlerini hem nedenleri, yöntemleri ve sonuçları hem de misyonerliği uygulayanlar ve misyonerliğe maruz kalanlar açısından fenomenolojik tarzda ele aldığı için, bu coğrafyadaki misyonerlik faaliyetlerinin bütüncül bir resmini sunar. Çuvaşlar bağlamında "Geleneksel Türk Dini"nin özelliklerini ele alarak, söz konusu inanç ve pratiklerin hâlen çeşitli topluluklar arasında yaşadığına yönelik farkındalığı artırmaktadır. Dolayısıyla, İlahiyat/İslami İlimler Fakültelerindeki Dinler Tarihi derslerinde okutulması gereken ve öğrencilerin ilgisini artırabilecek bir kaynaktır. Çuvaşların dini geleneğiyle ilgili önemli kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmıştır ve Türkiye'de Türk din tarihiyle ilgili önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Eserin, başta Çuvaşlar ve Tatarlar olmak üzere Rusya Federasyonu'ndaki Türk toplulukları, onların tarihi ve kültürü ile ilgilenen akademisyen, öğrenci ve araştırmacıların ilgisini çekeceğini düşünüyoruz.

¹ Din Fenomenolojisinin genel özellikleri ve çeşitleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şevket ÖZCAN, *Ninian Smart ve Din Fenomenolojisi*,(Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2016.